

**ԱԶԳԱՅԻՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՔՆՕՐԻՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
XX ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԱՅ ՍՈՑԻԱԼ-ՓԻԼՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔՈՒՄ**

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Քննարկելով ընդհանուր պետության մեջ ազգերի, ի մասնավորի հայության իրավաքաղաքական կարգավիճակի հարցը՝ XX դարասկզբի հայ մտածողները մատնանշում էին հնարավոր չորս կարգավիճակ՝ անկախություն, ֆեդերացիա (դաշնություն), ազգային-տերիտորիալ և ազգային-մշակութային ավտոնոմիա (ինքնավարություն)*: Տարբեր կուսակցություններ ներկայացնող հայ տեսաբանները միասնական էին այն հարցում, որ ռուսական ու թուրքական պետություններում իրական հիմքեր չկան Հայաստանի ո՛չ քաղաքական անկախության և ո՛չ էլ ֆեդերացիայի համար: Եթե ՄԴՀԿ տեսաբանները վերապահումներով կողմնակից էին Հայաստանի անկախության գաղափարին, ապա Դաշնակցության գաղափարաբանները (Գ. Խաժակ, Մ. Վարանդյան և այլք) պաշտպանում էին ազգային-տերիտորիալ և ազգային-մշակութային տեսությունները՝ կարծելով, որ դրանք գործադրելի են այն ազգերի (օրինակ՝ հայերի) համար, որոնք ընդհանուր պետության մեջ համախմբված ապրում են իրենց բնօրրանում, այսինքն՝ ունեն ազգային տերիտորիա, բայց նաև միաժամանակ սփռված են երկրով մեկ: «Սպեցիֆիկները» (Դ. Անանուն, Բ. Իշխանյան) կարծում էին, որ հայության համար հնարավոր է միայն ազգային-մշակութային ավտոնոմիա, որովհետև թե՛ ռուսական և թե՛ թուրքական պետությունների ոչ մի երկրամասում հայությունը մեծամասնություն չէ: Հայ մարքսիստները (Ստ. Շահումյան, Ալ. Մյանսիկյան, Ալ. Ծատուրյան և այլք), միջազգայնությունն ու դասակարգայինն առաջնային համարելով ազգայնության ու ազգայինի նկատմամբ, դեմ էին թե՛ ազգային-տերիտորիալ և թե՛ ազգային-մշակութային տեսություններին: Նրանց համոզմամբ՝ ընդհանուր պետության մեջ չպետք է լինեն ո՛չ ազգային-մշակութային և ո՛չ ազգային-տերիտորիալ բաժանումներ, որովհետև դրանք նախ՝ վնաս են հասցնում պրոլետարիատի դասակարգային պայքարին, երկրորդ՝ կարող են հրահրել ազգամիջյան բախումներ: Հեղինակի կարծիքով՝ հայության համար ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսությունն ուներ երկակի նշանակություն՝ **դրական**, որովհետև այն ընդհանուր պետության մեջ ազգային ուժերը համախմբելու, ազգային ինքնությունը պահպանելու օրինական միջոց էր, բայց միայն դրանով բավարարվելը՝ **բացասական**, որովհետև այդ տեսությունն անտեսում էր «նյութական Հայաստանի», այսինքն՝ պատմական Հայրենիքի տարածքում՝ ազգային բնօրրանում, անկախ պե-

* Հողվածում օտարաբանությունների առատությունը պայմանավորված է քննարկվող ժամանակաշրջանում դրանց ընդունված լինելու և գործածվելու հաճախակալությամբ:

տություն կերտելու հնարավորությունը, առանց որի անպատկերացելի է ազգի ֆիզիկական գոյության ու հոգևոր անվտանգության և վերածննդի ապահովումը:

Բանալի բառեր – *հայ սոցիալ-փիլիսոփայական միտք, ազգերի իրավաքաղաքական կարգավիճակ, անկախություն, ֆեդերացիա, ազգային-տերիտորիալ ավտոնոմիա, ազգային-մշակութային ավտոնոմիա, նացիոնալիզմ, ինտերնացիոնալիզմ*

XX դարասկզբի հայ մտածողների ուշադրության կենտրոնում էին ազգին և պետությանն առնչվող հետևյալ հարցերը. ի՞նչ է ազգությունը, ե՞րբ և ինչպե՞ս է առաջացել ազգային հարցը, ի՞նչ է ժամանակակից պետությունը, ընդհանուր պետության մեջ ի՞նչ ձևերով ու եղանակներով պետք է կարգավորվեն ազգամիջյան հարաբերությունները, ո՞ր ազգերը իրավունք ունեն ինքնորոշվելու/անջատվելու կամ դառնալու ինքնավար՝ դաշնային պետության մաս, ինչպե՞ս է հնարավոր ինքնորոշման գործնական իրականացումը և այլն: Դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այն հիմնականում կուսակցականացված էր, և բանավիճող տեսաբանները (Գ. Խաժակ¹, Մ. Վարանդյան², Դ. Անանուն³, Բ. Իշխանյան⁴, Ստ. Շահումյան⁵, Ս. Սապահ-Գյուլյան⁶ և այլք) այս կամ այն կուսակցության ներկայացուցիչներ էին, որոնք իրենց աշխատություններում՝ գրքերում, հրապարակախոսական հոդվածներում, հրապարակային բանավեճերում քննարկում էին առհասարակ ազգային հարցին, մասնավորապես Հայկական հարցին, Հայաստանի ներկային ու ապագային առնչվող քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային հարցեր: Հայ տեսաբանների համար խիստ գործնական նշանակություն ունեւ հատկապես բազմազգ պետություններում ազգերի կարգավիճակի հարցը, ի մասնավորի այն, թե հայերը ինչ իրավաքաղաքական կարգավիճակ պետք է ակնկալեին ռուսական և թուրքական պետության մեջ: Ինքնավարություն (տերիտորիալ կամ մշակութային), ֆեդերացիա՝, թե՛ լիակատար ինքնորոշում ու անկախություն: Հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերում, ի բացառյալ ՄԴՀԿ-ի⁷,

¹ Տե՛ս Գ. Խաժակ, Դեպի ֆեդերացիա, Թիֆլիս, 1907, **նույնի՝** Ի՞նչ է ազգությունը, Կ. Պոլիս, 1912:

² Տե՛ս Մ. Վարանդյան. Վերածնունդ հայրենիքը եւ մեր դերը, Ժընևե, 1910:

³ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ազգային հարցը և դեմոկրատիան, «Նոր հոսանք», 1913, թիվ 1, էջ 142-154, թիվ 2, էջ 358-372, **նույնի՝** Հայության հավաքումը, «Մշակ», 1914, հոկտեմբերի 17, թիվ 234:

⁴ Տե՛ս Բ. Իշխանյան, Թիւրքիայի ապագան (Քննական էտիդ), Թիֆլիզ, 1907, **նույնի՝** Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1907:

⁵ Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան, ԵԼԺ, հ. 1, Եր., 1975, **նույնի՝** Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին, ԵԼԺ, հ. 2, Եր., 1976:

⁶ Տե՛ս Ս. Սապահ-Գյուլյան, Ինքնավար Հայաստան, Գահիրե, 1915:

⁷ Թեև ՄԴՀԿ կուսակցությունն իր առաջին ծրագրում (1888 թ.) առաջադրել էր Հայաստանի քաղաքական անկախության պահանջը, սակայն 1908 թ. երիտթուրքական

չկար առանձին անկախ պետություն ստեղծելու պահանջ, հետևաբար քննարկումներն առավելապես վերաբերում էին ավտոնոմիային, ընդ որում՝ դրա թե՛ ազգային-տերիտորիալ և թե՛ ազգային-մշակութային ձևերին:

XX դարասկզբի հայ սոցիալ-փիլիսոփայական ու քաղաքագիտական մտքի շատ ներկայացուցիչներ պաշտպանում էին ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսությունը: Այդ փաստը արձանագրել է Ստ. Շահումյանը. «Մեզանում չկա մի կուսակցություն՝ կղերական թե՛ բուրժուական, «խավարամիտ» թե՛ «ազատամիտ», որ կողմնակից չլինի ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիային: Թե՛ «տերտերական Հովիտը», թե՛ հայ վաճառականների օրգան «Մշակը» և թե՛ հայ մանրբուրժուական ու քաղքենիական ինտելիգենցիայի բերան «Հորիզոնը» - բոլորն էլ հայոց ազգի փրկությունը տեսնում են այդ ավտոնոմիայի մեջ»⁸: Հայ քաղաքագիտական մտքի մեջ ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսության պաշտպանությամբ հանդես են եկել թե՛ Ն.Յ.Դ. տեսաբաններ Գ. Խաժակը, Մ. Վարանդյանը և այլք, որոնք ազգային-մշակութային ավտոնոմիան դիտել են որպես դեպի տերիտորիալ ինքնօրինություն և ֆեդերատիվ պետություն տանող հանգրվան, թե՛ «սպեցիֆիկների» տեսաբաններ Դ. Անանունը, Բ. Իշխանյանը և այլք: Նշված տեսաբաններից ազգային-մշակութային ավտոնոմիային առնչվող հարցերին հանգամանորեն անդրադարձել է Դ. Անանունը, որը իր ըմբռնումները ներկայացրել է 1913 թ. «Նոր հոսանք» ամսագրում տպագրված «Ազգային

հեղաշրջումից հետո հրաժարվեց անկախության գաղափարից և առաջադրեց Հայաստանի ինքնավարություն Թուրքիայում, ինքնավարություն Ռուսաստանի հովանու ներքո (1912 թ.), իսկ այնուհետև քաղաքական ինքնավարություն ու անկախություն եվրոպական երկրների հսկողության տակ: Հայաստանի Հանրապետության կազմավորումից հետո Ս. Սապահ-Գյուլյանը դաշնակից պետություններին հղում է ուտոպիական մի ուղերձը, որ Ասիայում եվրոպական քաղաքակրթության կրողները՝ հայերը, լիարժեք կդրսևորեն իրենց այն դեպքում, եթե Հայաստանի բաժանված երեք մասերը միավորվեն և ներկայանան մեկ պետության տեսքով. «Ռուսա-Հայաստան, Տաճկա-Հայաստան, Պարսկա-Հայք. սրանք մեր ամբողջական Հայաստանի կտորներն են. դրանք պիտի միացունեն, որպեսզի Հայ Ազգը՝ միջազգային կեանքի մեջ կրող լինի իր որոշ տեղն ունենալ, ապրիլ, բարգաւաճի, յառաջադիմել թե՛ քաղաքականապես եւ թե՛ տնտեսապես» (Ս. Մապահ-Գյուլյան, Հայաստանի կազմակերպության գործը, «Երիտասարդ Հայաստան», 1918, թիվ 81, էջ 321):

⁸ Ստ. Շահումյան, Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին, էջ 373: Հայտնի է, որ առաջին անգամ «ազգային-մշակութային ավտոնոմիա» տեսությունն առաջադրվել է 1899 թ. Բյուրնենում տեղի ունեցած ավստրիական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության համագումարում: Ըստ այդ տեսության՝ նախ՝ ավտոնոմիան տրվում է ոչ թե այդ ժամանակ Ավստրիայի կազմի մեջ գտնվող առանձին երկրներին, օրինակ, Չեխիային կամ Լեհաստանին, այլ չեխերին կամ լեհերին՝ անկախ այն բանից, թե նրանք որտեղ են բնակվում Ավստրիայում: Այդ պատճառով ավտոնոմիան կոչվում է ազգային և ոչ թե տերիտորիալ: Երկրորդ, Ավստրիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները, անկախ տերիտորիայից, կազմում են ազգային միություններ, որոնք պետք է զբաղվեն ոչ թե քաղաքական, այլ միայն մշակութային հարցերով: Այդ պատճառով ավտոնոմիան կոչվում է ազգային-մշակութային: Ռուսաստանում այդ տեսությունը պաշտպանում էին ազգությամբ հրեա սոցիալ-դեմոկրատները (բունդականները):

հարցը և դեմոկրատիան» հողվածաշարում: Հայ մարքսիստներից ազգային-մշակութային տեսության, մասնավորապես Դ. Անանունի հայացքների քննադատությամբ հանդես է եկել Ստ. Շահումյանն իր «Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» աշխատության մեջ:

Թե՛ հայ մարքսիստները, թե՛ ազգային սոցիալիստները (դաշնակցականներն ու հնչակյանները) և թե՛ սոցիալ-դեմոկրատները («սպեցիֆիկները») ելնում էին այն մտքից, որ ազգերը բնապատմական ու սոցիալ-մշակութային զարգացման արգասիք են, ունեն պատմականորեն ձևավորված իրենց հոգեբանական նկարագիրն ու մշակութային դիմագիծը և տարբեր պատճառներով հայտնվելով կայսրությունների կազմում՝ ձգտում են առնվազն պահպանել իրենց կարգավիճակը՝ վարչական ինքնավարության կամ մշակութային ու քաղաքական ինքնօրինության տեսքով: Դարասկզբին Հ. Յ. Դաշնակցությունը չէր պաշտպանում Հայաստանի անկախության գաղափարը: Այդ կուսակցության տեսաբան Մ. Վարանդյանը նշում է, որ «ազգային ինքնավարություն» և «անկախություն» պահանջելով՝ իր կուսակցությունը չի հասկանում «անջատ հայկական թագավորության» ստեղծում, այլ ինքնավարություն դաշնակցային պետության մեջ: **Ապակենտրոնացումը և ֆեդերացիան** ազգություններին կարող են տալ «լիակատար ինքնօրինութիւն ու ինքնաւարութիւն (աւտօնօմիա), իր բոլոր անհրաժեշտ ստորոգելիներով, շաղկապւած, հարկաւ, ընդհանուր, պետական օրգանիզմի պաշտօնավարութեան հետ»⁹: Այդ կուսակցության մյուս հայտնի տեսաբանը՝ Գ. Խաժակը, ընդհանուր առմամբ նույնպէս պաշտպանում է այդ տեսակետը: Նա տարբերակում է ավտոնոմիայի երեք տեսակ՝ **երկրային (տերիտորիալ), ազգային կամ ազգային-մշակութային և ազգ-երկրային**: Երկրային ավտոնոմիան այն է, երբ որոշակի երկրամասում ապրում է մի ազգ, և կենտրոնական իշխանությունը նրան տալիս է ինքնօրինություն Սահմանադրությամբ. «Այդ ազգը հրաւիրում է իր **սահմանադիր ժողովը** և կազմում իր հիմնական օրէնքները, համաձայն վերնից ստացած սկզբունքների, սահմանում է իր վարչութեան, իր ընտրութիւնների և օրէնսդրութեան, իր դատավարութեան բոլոր ձևերը, միշտ մնալով նախագծւած սահմաններում»¹⁰: **Ազգային կամ ազգային-մշակութային ավտոնոմիա** ստեղծվում է բազմազգ պետության տարբեր մասերում սփռված մի ազգի ազատությունը՝ ունենալու իր անկախ դպրոցները, գրականությունը, լեզուն, թատրոնը, ամեն տեսակի բարեգործական, կրթական և այլ մշակութային հաստատություններ, որոնք նպաստում են տվյալ ազգի բարգավաճման, սեփական մշակույթի զարգացման գործին: Կախված այդպիսի ազգի թվաքանակից՝ կենտրոնական իշխանությունը պետք է մշակույթին հատկացված բյուջեից գումարներ

⁹ Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 240:

¹⁰ Գ. Խաժակ, նշվ. աշխ., էջ 129:

տրամադրի ազգային կազմակերպություններին, որոնք պետք է իրենց հայեցողությամբ ծախսեն դրանք: Իսկ **ազգ-երկրային ավտոնոմիա** ասելով Գ. Խաժակը հասկանում է հետևյալը. ամեն ազգ պետք է ունենա իր սեփական տերիտորիան, որում պետք է ունենա քաղաքական ավտոնոմիան՝ «իր սեփական վարչութիւնը, իր պարլամենտը, իր մինիստրութիւնը, իր դատարանները» և այլն: Գ. Խաժակի կարծիքով՝ հայ ազգի ներկա վիճակը պահանջում է թե՛ ազգ-երկրային և թե՛ ազգային-մշակութային ավտոնոմիաներ: Հայերը մեծամասնություն են Երևանի նահանգում, Ջանգեզուրի, Շուշիի, Լոռիի, Ջևանշիրի, Ախալքալակի գավառներում, Գանձակի գավառի լեռնային մասում և Ղազախի գավառի մի մասում. «Այդ շրջանները կարելի է դիտել հայկական ատոնոմիայի բնական շրջաններ, իսկ դրանցից դուրս, ամբողջ Ռուսաստանում ցրած հայութիւնը պետք է միացնել կուլտուրական ատոնոմիայի տեսակետով»¹¹: Ազգ-երկրային ավտոնոմիայի կարող են հավակնել նաև վրացիները և կովկասյան թաթարները, որոնք հայերի նման ունեն խիտ բնակության վայրեր: Թեև Կովկասում ազգերը խառնված են իրար, և դժվար է հստակ սահմանագծումներ անել, այնուհանդերձ այդ «ազգութիւններն այնքան էլ յուսահատական կերպով իրար չեն խառնւած, որ անհնարին լինի ստեղծել որոշ ազգ-երկրային կանտոններ, թողնելով ազգա-կուլտուրական ինքնորոշման լայն իրատւնքներ ցրիւ եկած փոքրամասնութիւններին»¹²: Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերություններով անխզելիորեն կապված Կովկասը կարող է ունենալ իր ներքին ֆեդերացիան: Անդրադառնալով կովկասյան ֆեդերացիայի հակառակորդների այն փաստարկին, թե ֆեդերացիան անջատողականության սկիզբն է, որ դա խանգարելու է դասակարգային կովին և արգելակելու է երկրի տնտեսական զարգացումը, Խաժակը պատասխանում է, որ, ընդհակառակը, ֆեդերացիան ազատ հիմքերի վրա ավելի ուժեղ կմիավորի ազգերին, այդ թվում բանվոր դասակարգին, և կխթանի երկրի տարբեր հատվածներում տնտեսական մրցակցությանը: Հետևաբար, եզրակացնում է նա, ներկայումս ազգի տարբեր խավերի՝ գյուղացիության, բանվորության ու մտավորականության շահերի տեսանկյունից «միակ ձեռնտու կառավարական ձևն է ազգ-երկրային ատոնոմիան»¹³:

Չ. Յ. Դաշնակցության մյուս խոշոր տեսաբանի՝ Մ. Վարանդյանի կարծիքով՝ ազգամիջյան «հավիտենական կնճիռների» լուծման բանալին է՝ ունենալ այնպիսի պետություն և իրավակարգ, որտեղ ազգերը պետական ամբողջության մեջ կլինեն ազատ ու ինքնիշխան և կունենան որոշակի քաղաքական կարգավիճակ. «Ազգը ոչինչ է կամ գրեթե ո-

¹¹ Նույն տեղում, էջ 142:

¹² Նույն տեղում, էջ 323:

¹³ Նույն տեղում, էջ 140:

չինչ, երբ նա չի օժտուած պետականութեան, քաղաքական ինքնիշխանութեան ստորոգելիներով»¹⁴: Սակայն իրավիճակն այնպիսին է, որ պատմական տարբեր հանգամանքների բերումով փոքրաթիվ ազգերը ենթարկված են մեծաթիվ ազգերին ու պետություններին: Այսպիսի պայմաններում նրանք մի կողմից չեն հաշտվում իրենց իրավագուրկ վիճակի հետ, մյուս կողմից իշխող ազգերը նրանց չեն էլ ուզում ճանաչել որպէս ազգեր, լավագույն դեպքում ճանաչում են որպէս կրոնական համայնք կամ ազգաբնակչության որոշակի խումբ: Վարանդյանը նշում է, որ Ֆեդերացիան ազգային հարցի լուծման լավագույն ձևն է, որովհետև աստիճանաբար ավելի է աճում առանձին անհատների, ազգերի ազատ ու ինքնիշխան ապրելու պահանջը, և այս իմաստով դա պատմական էվոլյուցիայի վախճանակետն է: Սակայն դա չի նշանակում, թե առհասարակ բազմազգ պետություններում, մասնավորապէս Թուրքիայում ու Ռուսաստանում հեշտությամբ, առանց անդուլ պայքարի կարող են հաստատվել ֆեդերատիվ հարաբերություններ: Թուրքիայում և Ռուսաստանում գերիշխող ազգերը ամեն գնով կպայքարեն ապակենտրոնացման դեմ, լավագույն դեպքում կարող են հաշտվել շրջանային ինքնավարության և ազգային-մշակութային ինքնօրինության գաղափարների հետ: Ֆեդերացիան իդեալ է, իսկ «ազգային վեճերով տառապող պետության» համար դրան հասնելու սպեղանին ազգային-մշակութային ինքնօրինությունն է, երբ պետությունով մեկ սփռված ազգությունը «կազմում է իրաւական ու օրգանական մի ամբողջութիւն իր ազգային կենտրոնական Խորհուրդով», որի տնօրինության տակ են գտնվում ազգային-մշակութային կազմակերպությունները, դպրոցները, համալսարանները, թատրոնները, գրադարանները, բարեգործական ընկերությունները և այլն, այսինքն՝ այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է տվյալ ազգի առաջադիմության ու բարգավաճման համար: Հայությունը Ռուսաստանում և Պարսկաստանում, հատկապէս Թուրքիայում մասամբ օգտվում է արտահողային ինքնօրինությունից: Քաղաքական ու տրամաբանական տեսակետից անհեթեթն այն է, որ Թուրքիայում, շնորհիվ Ազգային Սահմանադրության, հայությունն ազգային ինքնօրինություն ունի **de facto** և ոչ թե **de jure**: Գոյություն ունի Ազգային խորհուրդ, որը տնօրինում է բոլոր ներքին գործերը, բայց ազգը չի ճանաչվում իրավական առումով, համարվում է կրոնական համայնք, և թուրքական Սահմանադրության մեջ երաշխավորված չէ ազգերի իրավահավասարությունը: Իրական կարգավիճակը պետք է ստանա իրավական ձևակերպում, մանավանդ որ տարածաշրջանում հայ ժողովուրդը հանդես է գալիս որպէս քաղաքակրթության ջահակիր, որպէս «կուլտուր-տրեզեր»:

Ըստ Վարանդյանի՝ իր դրական կողմերով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ազգային-մշակութային ինքնօրինությունը չի լուծում ազգային

¹⁴ Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 5:

հարցին առնչվող բոլոր կնճռոտ, այդ թվում լեզվի հարցերը (լեզվի գործածությունը սահմանափակվում է միայն մշակույթի ոլորտով, իսկ դատական, տնտեսական, առևտրական ոլորտներում գործածվելու է գերիշխող ազգի լեզուն): Բացի դրանից, անկախ ամեն ինչից, **«ազգային գերիշխանության ուրվականը»** սավառնելու է հատկապես այն շրջաններում, որտեղ հայերը փոքրամասնություն են: Չպիտի բացառել նաև պետության բռնի միջամտությունները և ազգային ինքնօրինության դեմ ոտնձգությունները: Իշխող ազգը կօգտագործի պետական մեքենան՝ իրեն ձեռնտու ազգային քաղաքականություն վարելու համար: Իսկ պետության դեմ պաշտպանվելու համար անհրաժեշտ է, որ ազգը, տվյալ դեպքում՝ հայությունը, մեծամասնություն կազմի իր բնաշխարհում, ինչը չենք տեսնում հատկապես Արևմտյան Հայաստանում: Ընդհակառակը, մինչև այժմ թուրքական պետությունը վիլայեթները միտումնավոր այնպես է բաժանել, որ հայությունը ոչ մի տեղ չկազմի մեծամասնություն: Նոր սահմանադրական իրավակարգը, երագում է Վարանդյանը, եթե դա իսկապես միջազգայնական է, պետք է ընդունի, որ նման սահմանագծումը **«քաղաքական ոճիր»** է հայության նկատմամբ, և ռամկավարական ուժերի հետ համագործակցելով՝ կատարի ազգերի շահերը հաշվի առնող անհրաժեշտ փոփոխություններ: Այդպիսի շրջաններում հանրային իշխանությունը կհանձնվի ազգային խորհուրդին, որը, դաշնակցած երկրի մյուս շրջանների հետ, կկառավարի մշակութային, տնտեսական և այլ գործերը: Իսկ այն շրջաններում, որտեղ հայությունը կկազմի փոքրամասնություն, պետությունը օրենքներով պետք է երաշխավորի նրա քաղաքացիական իրավունքները:

Եթե Դաշնակցության գաղափարաբանները պաշտպանում են թե՛ ազգային-տերիտորիալ և թե՛ ազգային-մշակութային տեսությունները, կպա «սպեցիֆիկները» կարծում են, որ հայության համար իրական կարող է լինել միայն ազգային-մշակութային ավտոնոմիան¹⁵: Ըստ Դ. Անանունի՝ կապիտալիզմի պայմաններում ազգային հարցի լուծումը պետք է տեսնել ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի մեջ: Նա նույնպես փաստում է այն իրողությունը, որ ժամանակակից պետություններում ազգերն այնպես են խառնվել իրար, որ հնարավոր չէ նրանց միջև անցկացնել տերիտորիալ սահմանագծումներ: Բազմազգ պետություններում «ազգերը պիտի սահմանագծեն իրարից և որ նրանցից ամեն մեկն իր մեջ պիտի ամփոփի սեփական ազգութեան կուլ-

¹⁵ «Սպեցիֆիկները» ազգային-մշակութային ինքնօրինության տեսությունը ըստ երկրան պաշտպանել են 1917 թ., թեև այդ կուսակցության առանձին ներկայացուցիչներ դրա մասին արտահայտվել են ավելի վաղ: 1913 թ. այդ կուսակցությունը չէր գործում, հետևաբար Դ. Անանունին անվանում ենք «սպեցիֆիկ» նախ՝ նկատի ունենալով նրա դերը այդ կուսակցության կյանքում, երկրորդ, որ Շահումյանը, անկախ ամեն ինչից, նրան քննադատում է որպես «սպեցիֆիկների» ներկայացուցիչ (այդ մասին տե՛ս Վ. Ա. **Հակոբյան**, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, Եր., 2015, էջ 92):

տուրական գործերի մտահոգութիւնը»¹⁶: Ըստ Դ. Անանունի՝ բազմազգ պետության մէջ գտնվող ազգերը, կախված իրենց թվաքանակից, տնտեսական վիճակից, զբաղեցրած տարածքից, «իրենց ազգային վիճակի տնօրինման» համար կարող են առաջադրել հետևյալ պահանջերը՝ անկախություն, դաշնակցային կազմ, ավտոնոմիա (տերիտորիալ և էքստերիտորիալ): Հայերը չեն կարող մտածել ոչ անկախության և ոչ էլ դաշնակցային փոխհարաբերությունների (որը, ըստ նրա, գրեթե անկախություն է) մասին, որովհետև ակնհայտ է դրանց անիրագործելի լինելը: Ըստ նրա՝ ազգային-մշակութային ինքնօրինության գաղափարը բնավ ուստոպիական չէ, ավելին՝ Ռուսաստանի պես բազմազգ պետությունում և մասնավորապես Անդրկովկասում «միակ համադարմանն է, որ կարող է հաշտեցնել ազգերին, թուլացնել ազգային կռիւր» և դառնալ ազգերի համագործակցության համար «քաղաքական սուսինձ»¹⁷: Նա բերում է վիճակագրական թվեր կովկասյան ազգաբնակչության վերաբերյալ և ցույց տալիս, որ հայերը, վրացիները, թաթարները, լեռնականները այնքան են խառնված իրար, որ անկարելի է Կովկասը բաժանել ազգային տերիտորիաների, որպեսզի հնարավոր լինէր նրանց տալ տերիտորիական ավտոնոմիա: Օրինակ, կովկասյան նահանգներում հայերը գերակշռություն ունեն չորս գավառներում՝ Ախալքալաքի (78,7%), Նոր Բայազետի (67,2%), Էջմիածնի (67,1%) և Ալեքսանդրապոլի (91,7%), իսկ հայության 25 %-ը՝ շուրջ 300000 հազար հայ, ապրում է այլ գավառներում: Դա նշանակում է, որ հայերի համար տերիտորիալ ինքնօրինություն պահանջելը անիմաստ է: Նման պայմաններում, գրում է նա, ազգային հարցի լուծման համար պետք է հիմք ընդունել ոչ թե տերիտորիայի սկզբունքը, այլ «ազգային պատկանելութեան գիտակցութիւնը»¹⁸: Այդպիսի ազգային միությունը նման կլինի եկեղեցու կազմակերպությանը, որն ունի արտատերիտորիալ բնույթ, սակայն այն տարբերությամբ, որ մարդկանց կհամախմբի ոչ թե կրոնական, այլ ազգային պահանջների համար: Թե՛ Դ. Անանունը և թե՛ Բ. Իշխանյանը կարծում են, որ հայերի համար ազգային-մշակութային ինքնօրինության գաղափարը նորությունը չէ. Ռուսաստանում հայերն ունեն 1836 թ. եկեղեցական Կանոնադրությունը, իսկ Թուրքիայում՝ Ազգային Սահմանադրությունը, որոնք «լավ թե վատ, իրենց մէջ պարունակում են ազգային-կուլտուրական աստիճանային տարրերը»: Հարկավոր է զարգացնել ու կատարելագործել սաղմնային վիճակում գտնվող այդ ավտոնոմիաները, ի մասնավորի կրոնականից դրանք վերածել աշխարհիկ հաստատությունների: Այսպիսով, «սպեցիֆիկները» Ռուսաստանի և Թուրքիայի պես բազմազգ պետություններում հայության համար իրական էին համարում միայն

¹⁶ Դ. Անանուն, Ազգային հարցը և դեմոկրատիան, «Նոր հոսանք», 1913, թիվ 2, էջ 358:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 366-367:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 365:

ազգային-մշակութային ինքնօրինությունը: Դա նշանակում է, որ հայերը պետք է հրաժարվեն քաղաքական, այսինքն՝ պետական հավաքման ու համախմբման ձգտումներից և առաջադրեն «ազգային-կուլտուրական ինքնությունության պահանջը»: Դ. Անանունը մերժում է հայերի քաղաքական հավաքման կամ քաղաքական ինքնավարության պահանջը, նաև այն ծրագիրը, ըստ որի հայկական վեց վիլայեթներից պետք է կազմվի «մի հայկական քաղաքական միավոր»: Դա, ըստ նրա, մի կողմից անիրագործելի է, քանի որ վեց վիլայեթներն ստանալու համար ավելի հզոր գործոններ են հարկավոր, իսկ հայերը չունեն դրանք, իսկ մյուս կողմից՝ հարցի նման լուծումը անտերություն կմատնեք այն հայերին, որոնք բնակվում են Թուրքիայի կենտրոնական ու արևմտյան շրջաններում, և որոնք արևմտահայերի ավելի կուլտուրական ու զարգացած մասն են: Հետևաբար, հայությանը հարկավոր է **ոչ թե քաղաքական, այլ հոգևոր-մշակութային հավաքում**: Նույն միտքը զարգացնում է Դ. Անանունի կուսակից Բ. Իշխանյանը, որի կարծիքով՝ թուրքահայերի հարցի լուծման համար կա մի լուրջ դժվարություն. դա հայության ցրվածությունն է Թուրքիայով մեկ: Եթե անգամ ստեղծվի վեց վիլայեթներից ու Կիլիկիայից բաղկացած մի միավոր, ապա անուշադրության կմատնվեն Թուրքիայի կենտրոնական ու արևմտյան շրջաններում ապրող հայերը: Պետք է վարել այնպիսի ազգային քաղաքականություն, որը հիմնված լինի **համայնակեցության գաղափարի** վրա: Բ. Իշխանյանը առաջարկում է հայաբնակ վիլայեթները միացնել Ռուսաստանին՝ դրանցում մտցնելով ազգային առանձնահատկություններին համապատասխան լայն ինքնավարական-վարչական ձևեր, իսկ Թուրքիայում մնացած հայկական հատվածի համար անցկացնել իրավաքաղաքացիական ռեֆորմներ և հայերին տալ ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիա: Ավելի ստույգ՝ պետք է 1863 թ. Արևմտահայ Սահմանադրությունը իր կուլտուրական գործունեության բովանդակությամբ ընդարձակել, աշխարհականացնել իր վերին վարչական ղեկավար օրգաններով և դրա գոյությունը ամրացնել հիմնական օրենքներով¹⁹: Այսպիսով, ի տարբերություն Դաշնակցության տեսաբանների, «սպեցիֆիկները» անիրագործելի են համարում տերիտորիալ ինքնօրինության գաղափարը, իսկ ազգային-մշակութային տեսության իրականացումը կապում են պետության դեմոկրատական ուժերի հաղթանակի հետ:

Ազգային հարցի լուծման առաջադիմական բանաձևումներ էին ամրագրված Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական (բանվորական) կուսակցության (ՌՄԴԲԿ) ծրագրում (ինքնորոշման իրավունք, ազգերի հավասարություն, ինքնավարություն և այլն): Սակայն այդ կուսակցության հայ տեսաբանները կտրականապես դեմ էին ոչ միայն

¹⁹ Տե՛ս «Անկէտա հայոց հարցի մասին» (Բ. Իշխանեանի զեկուցումը Պետրոգրադում հայկական հարցի մասին), «Մշակ», 1914, դեկտեմբերի 11, թիվ 280:

ազգերի անկախության ու անջատման, այլև ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսությամբ: Ըստ հայ մարքսիստների՝ ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսությունն իր բովանդակությամբ ոչ թե մարքսիստական, այլ ազգայնական (նացիոնալիստական) տեսություն է և բոլոր առումներով վնասակար է հայերի համար: Բանն այն է, որ պատմական ասպարեզում հայտնվել է բանվոր դասակարգը, որի համար «չկա ավելի մեծ թշնամի, քան նացիոնալիզմը, քան ազգային բաժանումները և այդ բաժանումներն ամրացնող ու սրբագործող հասարակական-պետական ձևերը»²⁰: Ստ. Շահումյանի կարծիքով՝ ազգային-մշակութային տեսությունը պաշտպանում են ազգայնականները, որոնք առհասարակ լավ պատկերացում չունեն պետության ու ազգերի ծագման ու զարգացման պատմական տրամաբանության մասին²¹: Ազգայնականները պնդում են, թե ազգային միության հիմք պետք է ընդունել **ոչ թե տերիտորիայի սկզբունքը**, այլ **«ազգային պատկանելության գիտակցությունը»**: Իսկ ազգային պատկանելության գիտակցությունը կամ ցեղական-ազգակցական սկզբունքը եղել է հասարակական միության հիմք «անդրջրհեղեղյան ժամանակներում»: Այն օրվանից, երբ գոյացել են առաջին պետությունները՝ այդ սկզբունքն իր տեղը զիջել է տերիտորիայի սկզբունքին, ըստ որի՝ պետության յուրաքանչյուր քաղաքացի պետք է լինի ոչ թե ամենից առաջ այս կամ այն ազգի անդամ, այլ սոսկ քաղաքացի՝ անկախ իր ազգային ծագումից, կրոնից և սեռից:

Շահումյանի կարծիքով՝ տնտեսական զարգացումը միանգամայն ակներև է դարձրել ամեն տեսակ «սկզբունքային» սեպարատիզմի, ֆեդերալիզմի և ավտոնոմիզմի, «ամեն ազգություն պետք է պետություն լինի» պահանջի անհեթեթությունը: Ազգերն այնքան են խառնվել իրար, որ չկան այլևս ազգային տերիտորիաներ, որոնց սահմաններում կարելի լիներ հեշտությամբ հիմնել ազգային ֆեդերատիվ կամ ավտոնոմ մարմիններ. «Կատարելապես կույր ու բթամիտ պիտի լինի մեկը, որ պեսոսի հանդես գա XX դարում հայտարարելու, թե անհրաժեշտ է, որ ամեն ազգություն պետություն դառնա կամ նույնիսկ միայն պա-

²⁰ **Ստ. Շահումյան**, Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին, էջ 413: Տե՛ս նաև՝ **Ալ. Մյասնիկյան**, Ընտիր երկեր, Եր., 1957, էջ 106:

²¹ Բնականաբար, սա անհիմն մեղադրանք է, որովհետև որոշ հայ «ազգայնականների» պատկերացումները նման էին ազգերի ու պետությունների ձևավորման ու զարգացման պատմության վերաբերյալ մարքսիստական ըմբռումներին: Օրինակ, ինչպես Շահումյանը, այնպես էլ «սպեցիֆիկ» Բ. Իշխանյանը կարծում էին, որ փոքրաթիվ ազգերը պետք է ձուլվեն մեծաթիվ իշխող ազգերին: Պրոլետարական կուսակցությունը «չի կարող այդպիսի դեպքերում միջնադարեան ասպետության դերը խաղալ, արուեստական խոչընդոտներ յարուցելով բնական երևոյթի դեմ: Ընդհակառակը, միջազգային պրոլետարիատը ոչ միայն ոչինչ չունի ասելու և անելու դրա դեմ, այլև շահագրգռված է ողջունելու մանր մունր պարտիկուլյար, ցիրուցան և կղզիացած ազգերի ու ժողովուրդների խոշոր համախմբումներով, մեծ ազգատոհմեր առաջանալու բնական էվոլյուցիայով» (Բ. **Իշխանյան**, Ազգային պրոգրեսը եւ դասակարգային շահերը (սոցիոլոգիական պրոբլեմներ), Թիֆլիզ, 1908, էջ 276-277):

հանջի, թե հարկավոր է էքս-տերիտորիական ազգային-քաղաքական կատարյալ ինքնուրույնություն տալ մի պետության մեջ ապրող բոլոր ազգերին»²²: Թվում է, գրում է նա, թե ազգային տերիտորիայից զրկվելուց հետո նացիոնալիզմը պետք է «**հոգին ավանդեր**», բայց ազդարարում է մի նոր սկզբունք. բազմազգ պետության մեջ ամեն ազգություն պետք է ավտոնոմ լինի ազգային-կուլտուրական գործերում, ինչը «ամենից անհերթելի և վատառողջ նացիոնալիզմն է»: Միասնական (ունիտար, տվյալ դեպքում՝ ռուսական) պետության ջատագով Շահումյանին մտահոգում է այն, որ պետության մեջ ազգերին քաղաքական ու ազգային-մշակութային ինքնօրինություն տալու դեպքում տուժելու է դասակարգային պայքարը. «Առանձին ազգային պետությունները, նույնիսկ ավելի սահմանափակ ազգային առանձնացումները (ֆեդերացիա, ավտոնոմիա) պատնեշներ են կառուցում զանազան ազգերի պրոլետարիատի միջև և բաժանում ու մանրացնում են նրանց դասակարգային կռիվը»²³:

Շահումյանը քննադատում է ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսության կողմնակիցներին հատկապես այն բանի համար, որ նրանք ձգտում են դասակարգայինը ստորադասել ազգայինին, մասնավորապես՝ բանվորներին բաժանել ըստ ազգությունների: Ըստ «սպեցիֆիկների», գրում է Շահումյանը, ամեն մի ազգություն ներկայացնում է մի «յուրահատուկ», «սպեցիֆիկ» միջավայր՝ տարբեր դասակարգային շերտավորումներով, ուստի անհրաժեշտ է, որ ամեն մի ազգի մեջ ազատ ու ինքնաբավ գործեն տվյալ ազգի բանվորական կազմակերպությունները և արհեստակցական միությունները, և իրենք էլ պետք է ղեկավարեն իրենց բանվորության դասակարգային կռիվը: Ըստ Շահումյանի՝ այսպիսի տեսակետը ոչ մի ընդհանրություն չունի մարքսիզմի հետ, որովհետև մարքսիստները տարբերվում են ուրիշ բանվորական կուսակցություններից այն բանով, որ, նախ, **նրանք ոչ թե ազգային, այլ միջազգային** բանվորական կուսակցություն են, հետևապես հեռու են նացիոնալիզմից, երկրորդ՝ **որ նրանք միշտ նկատի ունեն շարժման ընդհանուր շահերը և ոչ այսրոպեական շահը**: Մարքսիստներն ամենից առաջ մտածում են ոչ թե ազգային, այլ բանվորների դասակարգային կապի մասին, իսկ եթե այդ կապը սպառնում է ազգային կապին, ապա դրանում տարօրինակ ոչինչ չկա, որովհետև դասակարգային գիտակցության զարգացումը **մահացու հարվածներ** է հասցնում ազգային գիտակցությանը: Իհարկե, գրում է Շահումյանը, դա դեռ չի նշանակում, որ ոչ մի դեպքում մենք չենք ցանկանում խոսք անգամ լսել որևէ ավտոնոմիայի կամ ֆեդերացիայի մասին: Դա **քաղաքական նպատակահարմարության կամ պատմական տեխնիկայի** հարց է. «Եթե մի որևէ դեպքում մենք գտնենք նպատակա-

²² Ստ. Շահումյան, Ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին, էջ 395:

²³ Ստ. Շահումյան, Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան, էջ 263:

հարմար պրոլետարիատի շահերի տեսակետից ավտոնոմիա կամ ֆեդերացիա պահանջել, մենք այդ կպահանջենք»²⁴: Նման վերապահումն անընդունելի են համարում թե՛ Գ. Խաժակը և թե՛ Դ. Անանունը՝ նկատելով, որ, նախ՝ հստակ չեն մարքսիստների հանրահռչակած ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացման մեխանիզմները, հետևաբար այն **«անբովանդակ ծրագրային կետ»** է, հատկապես հայերի համար²⁵, երկրորդ՝ ինքնորոշվելու կամ անջատվելու նպատակահարմարությունը որոշելու են «գիտակից բանվորությունը» և բանվորական կուսակցության «շեֆերը», ովքեր **«մանր ազգությունների պրոլետարիատին երբեք չեն տայ այդպիսի «հասունութեան վկայական»** (ընդգծումն իմն է – Մ. Չ.), որովհետև «պրոլետարիատի մարտնչող բանակի ուժը կը ջլատւի» եթէ «ինքնավարութեան ու ֆեդերացիայի ու այլ այդպիսի բուրժուական ըմբռումների» խնդիրներ մէջ բերին: Չէ՞ որ մեծ ուսուցիչը (Մարքսը) գուշակել է մանր ազգերի չքացումը, նրանց ձուլումը մեծերի մէջ. նրա մանրիկ աշակերտներն այժմ ևեթ գործադրել են ջանում այդ սկզբունքը կեանքի մէջ, նոյն իսկ իրենց կազմակերպութեան գրկում»²⁶:

«Նացիոնալիստները» պնդում են, շարունակում է Շահումյանը, որ ամեն մի մշակույթ (դպրոց, կրթություն) ազգային է և պայմանավորված է ազգային առանձնահատկություններով: Մինչդեռ մշակույթը որոշվում է իր դասակարգային բովանդակությամբ և ոչ «ազգային արտաքինով»: Մարքսիզմի տարբերությունը նացիոնալիզմից հենց այն է, որ մարքսիստների համար լեզվի, կուլտուրայի խնդիրը դասակարգային խնդիր է: Օրինակ, այդ խնդիրը դիպուկ է ձևակերպել մարքսիստ **Ալ. Ռուբենին** (Ալեքսանդր Ծատուրյան – 1881-1920), որը դեմ էր ազգային-մշակութային տեսությանը հատկապես այն պատճառով, որ այն կրթությանը տալիս է ազգային բովանդակություն, սերունդներին դաստիարակում է ազգային ոգով, ինչը հակասում է մարքսիզմի գաղափարախոսությանը. **«Ազգային կուլտուրական աստնօսիայի ստեղծած կրթութիւնը կարող է դառնալ այսպէս կոչւած ազգային ոգով կրթութիւն, իսկ մի կրթութիւն, որ կրում է ազգային ոգի նա դադարում է իսկական կրթութիւն լինելուց»**²⁷ (ընդգծ. իմն է – Մ. Չ.): Սա միշտ էլ, նաև այսօր, բնորոշ է վերազգային կամ ապազգային (աշխարհաքաղաքացիական, գլոբալիստական) գաղափարախոսություն տարածողներին, որոնք միջազգայնականությունն ու դասակարգայինը հակադրում են ազգայնականությանն ու ազգայինին և դրանով իսկ խարխլում ազգային մշակույթի, ինքնության ու արժեքահամակարգի սյունները: Ակնհայտ է, որ դա-

²⁴ Մո. Շահումյան, Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան, էջ 269:

²⁵ Տե՛ս Դ. Անանուն, Ազգային հարցը և դեմոկրատիան, «Նոր հոսանք», 1913, թիվ 2, էջ 370:

²⁶ Գ. Խաժակ, Ի՞նչ է ազգությունը, էջ 121:

²⁷ Ալ. Ռուբենի, Երկու խօսք ազգային կուլտուրական աստնօսիայի մասին, «Նոր կեանք», 1912, թիվ 3-4, էջ 125:

րասկզբի հայ մարքսիստները, ի տարբերություն վրացի ու թաթար (ադրբեջանցի) կուսակիցների, իրապես նախապատվությունը տալիս էին միջազգայնությանը, այսինքն՝ պրոլետարիատի շահը գերակա էին համարում ազգային շահի նկատմամբ և ածանցյալ դիտում «ազգային գիտակցություն», «ազգային տերիտորիա», «ազգային մշակույթ» իրողությունները: Հենց այս համոզմունքից էլնելով՝ թե՛ նրանք և թե՛ նրանց «կուսակցական շեֆերը» համաձայնեցին Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում:

Այսպիսով՝ հայ մարքսիստները տեսականորեն պաշտպանում էին ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, սակայն դրա իրագործումը կապում էին դասակարգային շահերի ու քաղաքական նպատակահարմարության հետ: Նրանք սկզբունքորեն դեմ էին թե՛ տերիտորիալ ու մշակութային ինքնօրինությանը և թե՛ ֆեդերալիզմին՝ կարծելով, որ «գիտակից բանվորությունը» ձգտում է ազգերի միավորմանը և ոչ թե՛ բաժանմանը: Փաստորեն, հայ մարքսիստները կտրականապես դեմ էին ազգերի ավտոնոմիայի, հատկապես ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի գաղափարին՝ դրանում չտեսնելով ոչ մի դրական բան: Մինչդեռ ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսությունն ուներ դրական նշանակություն (դա փաստում էին նաև որոշ մարքսիստներ, օրինակ՝ Վ. Ի. Լենինը), որովհետև հնարավորություն էր ստեղծում համախմբելու ազգին, կազմակերպելու նրա համատեղ կեցությունը: Իսկապես, «ժողովուրդների բանտ» կոչվող պետություններում, հատկապես Թուրքիայում և Ռուսաստանում, ինքնավարությունը հնարավորություն կտար հավաքելու և կազմակերպելու ազգային ուժերը, քաղաքականապես հասունանալու և հարմար առիթի դեպքում ձգտելու անկախության: Իսկ ընդհանրապես հայության համար ազգային-մշակութային ավտոնոմիայի տեսությունը վնասակար է ոչ թե՛ այն պատճառով, որ դեմ է դասակարգային կռիվին կամ «մարդկության շահերին», այլ՝ որովհետև չի ընդունում պատմական Հայրենիքի, ազգային բնօրրանի գաղափարը կամ չի կարևորում «նյութական» հայրենիքի գաղափարը: Այն ազգության ներկայացուցիչների համար, որոնք բազմազգ պետության կազմում չունեն պատմական տարածք կամ սփռված են երկրով մեկ, ազգային-մշակութային ավտոնոմիան, եթե նկատի չունենանք դրա ծայրահեղությունները, կարող է ազգային հարցի լուծման «համադարման» լինել: Սակայն Թուրքիայում կամ Ռուսաստանում հայությունն ուներ թե՛ պատմական Հայրենիք և թե՛ Սփյուռք, ուստի հայությանը ձեռնտու էր թե՛ ազգային-տերիտորիալ և թե՛ ազգային-մշակութային ավտոնոմիան՝ որպես ազգահավաքման և քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու կարևոր հանգրվաններ:

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Теория культурно-национальной автономии в армянской социально-философской мысли начала XX-ого века. – В начале XX-ого века армянские теоретики, представляющие различные партии, обсуждая вопрос политико-правового статуса наций (в частности, армянской) в рамках единого государства, указывали четыре основных варианта: независимость, федерация, национально-территориальная и культурно-национальная автономии. Теоретики партии Гнчакян (С. Сапах-Гюлян), рассматривая несколько вариантов суверенитета, в итоге защищали идею независимости Армении, предлагая объединение разделенных частей в одно государство. Идеологи АРФ (Дашнакцутюн: Г.Хажак, М.Варандян) защищали теории национальной-территориальной и культурно-национальной автономий, считая, что они, во-первых, выгодны тем нациям (и, в частности, армянам), которые в едином государстве имеют национальную территорию, но и одновременно рассеяны по стране; во-вторых, они являются возможностью для достижения наилучшего решения национального вопроса – создания федеративного государства. «Специфики» (Д. Ананун, Б. Ишханян) считали, что для армянской нации возможна лишь культурно-национальная автономия, так как ни в одной части ни русского, ни турецкого государств армяне не являлись большинством. Армянские марксисты (С. Шаумян, А. Мясникян и др.), считая классовое приоритетным в отношении национального и противопоставляя классовое единство национальному, выступали против не только независимости Армении, но и как национально-территориальной, так и культурно-национальной теорий. По их убеждению, в едином (русском) государстве не должно быть ни национально-территориальных, ни культурно-национальных разделений, ибо это вступит в противоречие с интересами пролетариата и может помешать классовой борьбе. По мнению автора, для армян теория культурно-национальной автономии имела двойственное значение: положительное, так как это было законным средством для мобилизации национальных сил и сохранения национальной идентичности в едином государстве. Однако довольствование лишь этим было отрицательным, ибо эта теория пренебрегала существование национальной колыбели/ территории - исторической Родины, без которой невозможно представить физическое существование нации и сохранение духовной безопасности, а в дальнейшем - возможность приобретения какого-либо политико-правового статуса.

Ключевые слова – армянская социально-философская мысль, политико-правовой статус наций, федерация, национально-территориальная автономия, культурно-национальная автономия, национализм, интернационализм

SEYRAN ZAKARYAN: *The Theory of the National-Cultural Autonomy in the Armenian Social-Philosophical Thought at the Beginning of the 20th Century.* – The Armenian theorists, representing different parties of the beginning of the 20th century, when discussing the role of the nations in a state, especially the question of the legal-political status of the Armenians, used to point out four options: independence, federation, national-territorial and national-cultural autonomy. The Hunchakian theorists (S. Sapah- Gyulian), discussing several types of autonomy, at the end defended the idea of independent Armenia, suggesting the unification of the divided parts of Armenia into one state. The ideologists of the A.R Federation (G. Khajak, M. Vardanyan) used to defend the national-territorial and national-cultural theories of autonomy, thinking that firstly they are advantageous to those nations, especially to the Armenians, who have a national territory in a state and are spread around the country at the same time, and secondly, that they are the ideal form of solving the national question which is creating a federal state. The ‘Specificists’ (D. Ananun, B. Ishkhanyan) thought that the Armenians

could only have national-cultural autonomy because they were never the majority among the population of neither the Russian, nor the Turkish states. The Armenian Marxists, (St. Shahumyan, Al. Myasnikyan and others) considering the class to be superior to the nation and opposing class unification to that of the nation, were against not only the independence of Armenia, but also to the national-territorial and national-cultural theories. According to them there should be neither national-cultural, nor national-territorial divisions as they would interfere in the class fight and oppose the interests of the proletariat. According to the author the theory of the national-cultural autonomy had two meanings: positive, because it was a legal means to unite the national force and maintain the national identity. It would be negative at the same time if the theory is limited by national-cultural autonomy as it would ignore the existence of the historical Homeland, the national territory without which it is impossible to imagine the physical and spiritual existence and of a nation and provide its security and the possibility of obtaining any legal- political status in the future.

Key words: *Armenian social-philosophical thought, legal-political status of nations, independence, Federation, national- territorial autonomy, national-cultural autonomy, nationalism, internationalism*